

М. Романов, кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України
ORCID: 0000-0001-8236-5780

ОСВІТА І НАВЧАННЯ ЗАСУДЖЕНИХ – РЕСУРС ГУМАНІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ ВИКОНАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ

Рецензія на монографію І. Яковець, В. Пивоварова, В. Ворожбіт-Горбатюк «Право засуджених на освіту в установах виконання покарань: виклики, рішення, перспективи»

Монографія «Право засуджених на освіту в установах виконання покарань: виклики, рішення, перспективи» за науковою редакцією В. Пивоварова – наукове видання, розміщене у відкритому мережевому доступі¹. У ньому автори (І. Яковець, В. Пивоваров, В. Ворожбіт-Горбатюк) презентували поточні результати наукового дослідження фундаментальної теми «Дотримання прав людини при виконанні покарань і поведженні із засудженими в Україні», державний реєстраційний номер: 0121U114397), що виконувалося у відділі дослідження проблем кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України. Монографія доволі змістовна, цінна висновками, адже у ній представлено результати кропіткого збирання, вивчення, аналізу важливого і проблемного напрямку діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – ДКВС України) – реалізації права засуджених на освіту.

Відмітимо, що це наукове видання спонукає до переосмислення вислову німецького канслера Отто фон Бісмарка: «Війни виграють не генерали, а шкільні вчителі та парафіяльні священики»². Автори наукового видання особистою і професійною зацікавленістю, актуальним емпіричним ма-

теріалом привернули увагу не лише академічній спільноті, а й фахівців-практиків пенітенціарної системи, сфери освіти (загальної, професійної, вищої), педагогічних працівників, громадських організацій, розробників законопроектних ініціатив до розв'язання проблем реалізації права засуджених на освіту в реаліях українського сьогодення, коли усі суспільно-правові відносини, на жаль, ускладнені воєнним станом, а реалізація цього права залежить від безпекових умов. Наголосимо на тому, що саме шляхом освіти і системно організованого навчання актуальним професійним навичкам (поряд із формуванням загальних цифрових компетентностей, компетентностей неконфліктної комунікації, оволодіння рідною та іноземною мовами, громадянської та підприємницької компетентностей тощо) повною мірою можна реалізувати доктринальні концепти і рекомендації Європейського Союзу щодо дотримання прав людини при виконанні покарань і поведженні із засудженими. Національним законодавством в Україні, зокрема, пунктом 3 статті 6 Кримінально-виконавчого кодексу України, визначено, що «засобами виправлення і ресоціалізації» є, з-поміж інших, «соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання»³, а статті 125 і 126 Кримінально-виконавчого кодексу України конкретизують організаційні аспекти загальноосвітнього і професійно-технічного навчання засуджених до позбавлення волі. Однак попри законодавче

¹ Право засуджених на освіту в установах виконання покарань: виклики, рішення, перспективи : монографія : електрон. наук. вид. Яковець І., Пивоваров В., Ворожбіт-Горбатюк В.; наук. ред. В. В. Пивоваров; Нац. акад. прав. наук України; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України, Від. дослідж. проблем кримін.-виконав. права. Харків : Право, 2023. 110. <<https://doi.org/10.31359/9789669986801>>

² Збірник цитат і висловів № 1896. <<https://rozdil.lviv.ua/aphorisms/aph.php?id=1896>>

³ Кримінально-виконавчий кодекс України. Документ 1129-IV, чинний, поточна редакція від 19.05.2024, підстава – 3687-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15?find=1&text=%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82#w1_1

забезпечення практика реалізації такого права засуджених не є досконалою. Автори монографії «Право засуджених на освіту в установах виконання покарань: виклики, рішення, перспективи» зазначають, що значення освіти в ресоціалізації і соціальній адаптації засудженої особи важко переоцінити, при цьому наголошуючи увагу на тому, що саме освіта здійснює позитивний вплив на свідомість людини, здатна об'єктивувати мотиви і прагнення правосвідомої, законослухняної, соціально позитивної поведінки людини, яка перебувала у конфлікті із законом. У цьому автори наукового видання однакові з позицією вченої Ю. Кернякевич-Танасійчук¹.

Авторський колектив розглядає вказану проблему системно, на міжгалузевому рівні, пріоритизуючи злочинні аспекти правового регулювання організації, змістовно-методичного забезпечення освіти засуджених, вивчення якості такої освіти в установах виконання покарань. У центрі уваги науковців і для обґрунтування висновків використано результати емпіричного дослідження реальних запитів засуджених і ув'язнених осіб на освітні послуги, виявлення фактичних суперечностей. Це, з одного боку, позначено прогресуванням освітніх практик (наприклад, мобільне навчання, дистанційна освіта, онлайн-курси інформальної і професійної освіти, поширення освітніх хабів і освітніх платформ), оновленням змістовного і методичного забезпечення загальної, професійної, вищої і післядипломної освіти. А, з другого боку, до цього часу спостерігається певна аморфність і стереотипне бачення цінності освіти – не стільки через призму ресурсного потенціалу для ресоціалізації засудженої особи, її соціальної адаптації після звільнення, скільки у контексті об'єктивного бачення засудженою особою освіти як елемента гуманізації внутрішнього розпорядку установ виконання покарання. У монографії наведено статистичні дані, що красномовно характеризують критичний стан справ з освітою засуджених та підтверджують тези, сформульовані вище.

¹ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. 2018. Освіта засуджених як один із засобів досягнення мети реалізації кримінально-виконавчої політики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету, Серія ПРАВО*. Випуск 48. Том 2. <<https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/34419/1/%D0%9E%D0%A1%D0%92%D0%86%D0%A2%D0%90%20%D0%97%D0%90%D0%A1%D0%A3%D0%94%D0%96%D0%95%D0%9D%D0%98%D0%A5%20%D0%AF%D0%9A%20%D0%9E%D0%94%D0%98%D0%9D.pdf>>

Беззаперечним фактом є той, що навчання наразі не перебуває у системі ресоціалізуючих цінностей для засуджених, хоча вони усвідомлюють можливий позитивний результат для подальшого працевлаштування чи вирішення інших життєво значимих проблем. Разом із тим негативні тенденції у реалізації права засуджених на освіту посилюються тим фактом, що питання освіти не стали вузловими для аналізу під час моніторингових візитів у місця несвободи, які ініціюються громадськими організаціями, моніторами національного превентивного механізму. Право засуджених на освіту відсутнє в полі зору моніторів не тому, що таке право реалізується повною мірою, а тому, що про освіту в місцях несвободи здебільшого не згадують. Засуджені, повторимося, не вмотивовані до неї, не зацікавлені в отриманні професійної освіти, її якість навіть не є предметом для обговорення, оскільки вкрай важко обговорювати те, чого майже немає.

У монографії автори презентували результати опитування засуджених, відмітивши певне зацікавлення засуджених можливостями виробничого навчання. Слід звернути увагу академічної і професійних спільнот на те, що питання виробничого навчання мають розглядатися органічно з проблемою трудової зайнятості засуджених, реалізації права на працю. У цьому ключі на підтвердження тези варто розглянути матеріали одного зі звітів моніторів національного превентивного механізму, де зазначається, що під час відвідування установ ДКВС України групою моніторів установлено, що залучення засуджених та ув'язнених до виконання виробничих завдань здійснюють переважно без належного документального оформлення, тривалість робочого часу часто перевищує 40 годин на тиждень, не завжди за виконану роботу робітники отримують належну винагороду, працюють у виробничих цехах без дотримання вимог техніки безпеки². Навряд чи за таких умов можна вести мову про те, що виробниче навчання є успішним і таким, що сприяє ресоціалізації засуджених. Аналогічну картину описують і монітори громадських організацій. У їх звітах так само немає згадок про освіту засуджених, але є красномовні факти щодо пору-

² Реалізація НІПМ і права людини в місцях несвободи. п. (с). стор. 7. <<https://ombudsman.gov.ua/report-2023/rozdil-7-realizatsiia-npm-i-prava-liudyny-v-mistsiakhs-nesvobody?tmpl=component&format=pdf>>

шень прав людини під час працевлаштування засуджених та інших видів їх активностей¹.

Такий очевидно деструктивний стан справ у реаліях функціонування установ виконання покарань актуалізує і посилює значущість наукової розвідки, здійсненої фахівцями відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України у контексті заявленої вище теми фундаментального дослідження.

Результати емпіричного дослідження, проведеного авторами, підтверджують, що попри наявні суперечності і негативні тенденції, освітні потреби у засуджених є, і, ймовірно, їх задоволення може позитивно вплинути на ситуацію з виправленням та зменшенням ризиків повторного вчинення злочинів такими особами.

Особливу увагу привертає розділ, в якому йдеться про підходи до надання засудженим можливості реалізувати право на освіту у контексті пенітенціарних практик інших країн. Автори презентували значний обсяг пропонованих у світі підходів до вирішення цієї проблеми, результативні методики та освітні практики. З одного боку, це дає можливість скористатися існуючим міжнародним досвідом під час вирішення подібних проблем у пенітенціарній системі України. Але, з другого боку, – хотілося б на цьому наголосити, – у більшості країн Європи існують подібні проблеми у сфері виконання покарань, і ці проблеми багато в чому тотожні з тими, що притаманні пенітенціарній системі України та описані авторами рецензованої монографії. У цьому зв'язку, на наш погляд, авторам варто було б акцентувати увагу на доцільності не просто імплементації зарубіжного досвіду, а й на потребі спільних зусиль щодо вирішення проблем формального підходу, низької мотивації засуджених, алгоритмів поєднання реалізації права на освіту з розширенням можливостей працевлаштування засуджених осіб, пошуку необхідних інвестицій чи державної підтримки установ і організацій, що надають освітні послуги таким категоріям здобувачів освіти і слухачів курсової підготовки. Вкрай нагальним для національної пенітенціарної системи є питання формального виконання суб'єктом пробації вимог пробацій-

них програм, корекційних програм, програм диференційованого виховного впливу та інших заходів соціально-виховної роботи.

Як відомо, у пенітенціарних системах європейських країн у контексті реалізації права на освіту засуджених увагу зосереджено на упровадженні практик так званих воркшопів й освітніх проєктів, які спрямовані на допомогу засудженим адаптуватися до життя на волі у конкретний реальний час і конкретному регіоні. При цьому робиться наголос на можливості отримання засудженим спеціальних професійних навичок, затребуваних у конкретний час і місці, адже звільнена особа повинна мати шанс бути конкурентоспроможною на ринку праці у вільному суспільстві. Прикладами доступних робочих місць для осіб, звільнених з установ виконання покарань, є робота у супермаркетах, виробничих цехах, сільському господарстві. І освітні послуги, що надаються у пенітенціарних установах країн Європи, спрямовані саме на адаптацію до таких видів зайнятості. Звісно, наведена теза не повинна сприйматися як така, що заперечує потребу в реалізації обов'язкової загальної освіти і перспективності вищої освіти у процесі ресоціалізації засудженої особи. Однак більш практичними та дієвими видаються саме ті практики, котрі швидко й однозначно дають засудженому відчуття ефекту від їх застосування.

Також бачиться перспективним вивчення освітнього потенціалу пенітенціарної пробації, яка дедалі поширюється в Україні. Адже розширення спектру і тематики пробаційних програм створюватиме реальну можливість для особи не лише опанувати навичками професійної діяльності (за потреби), а й отримати позитивний імпульс для розвитку правосвідомості, розширення світогляду і зміцнення цінних навичок законослухняної поведінки (наприклад, асертивності, оптимізму, саморегуляції психо-емоційних станів).

Викладені побажання мають рекомендаційний характер, не впливають на загальну позитивну оцінку і наукову цінність колективної монографії. Ураховуючи викладене, монографія «Право засуджених на освіту в установах виконання покарань: виклики, рішення, перспективи» за науковою редакцією В. Пивоварова, підготовлена колективом авторів у межах реалізації теми фундаментального дослідження «Дотримання прав людини при виконанні покарань і поведженні із засудженими в Україні» у Науково-дослідному інституті вивчен-

¹ Аналітичний звіт про моніторингові візити до пенітенціарних та соціальних місць несвободи у 2023 році. 35 <<https://library.khpg.org/index.php?id=1704569670>

ня проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, може бути корисною для фахівців ДКВС України, Державної установи «Центр пробації України», закладів вищої освіти, які здійснюють підготовку здобувачів вищої освіти у галузі знань: освіта/педагогіка, гуманітарні науки, право, соціальні, поведінкові науки, соціальна робота. Матеріали колективної монографії будуть корисними для фахівців організацій, установ і спільнот, а також волонтерів, які долучаються до соціальної адаптації осіб, які відбувають

чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк відповідно до чинного Закону України¹.

Рецензія надійшла до редакції: 10.10.2024

Прийнята до друку: 20.11.2024 р.

¹ Закон України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк». Документ 3160-VI, чинний, поточна редакція 20.01.2018, підстава – 2249-VIII. < <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3160-17#Text>